

Недељко В. РАДОСАВЉЕВИЋ*

Историјски институт

Београд

СЕЧА РЕКА, ПРИМЕР ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА СЕЛА (правило или изузетак)**

Апстракт: У раду је анализирана могућност одрживог развоја сеоских средина на примеру Сече Реке, села у општини Косјерић. Указано је на њен географски положај и климатске одлике, које су трајно одредиле и врсту привредне активности. Дати су подаци о првом помену села и пореклу становништва. Село је, у погледу одрживог развоја, посебно занимљиво јер се не налази на виталним путним правцима, железничкој прузи или у непосредној близини туристичких центара. Посебна пажња посвећена је пољопривреди као основној делатности. Указано је на то какве је перспективе развоја Сеча Река имала пре Првог светског рата и у међуратном периоду, као и на чињеницу како су велики демографски и привредни губици и промена државног уређења 1945. битно утицали на процес њене обнове. Наведене су институције и привредни субјекти који су у селу постојали, али су временом гашени, што се неповољно одразило на квалитет живота становника. Сеча Река је опстала као привредно одржива средина, иако од државе није системски подржана, а могућности локалне самоуправе су сведене на минимум сталном централизацијом и одузимањем надлежности и новчаних средстава. Наведено је које могућности село има за даљи развој и опстанак, што је могуће остварити само уз знатно веће ангажовање државе, које је до сада изостало.

Кључне речи: Србија, Сеча Река, држава, општина, село, привреда, пољопривреда, одрживи развој, перспективе.

Одрживи развој српског села тема је која се у српским хуманистичким наукама намеће као неопходна. Демографска стабилност Србије потпуно

* nedeljko_radosavljevic@yahoo.com

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Европа и Срби (1804–1918): Подстицаји и искушења европске Модерне* (Ев. бр. 177031).

је урушена, губици становништва велики, а опустела села су бројна, посебно на југу и југоистоку Србије. Због тога је рад на истраживању сваког појединачног села важан допринос стварању услова за његов опстанак. Примери села која су, и поред неповољних услова и опструкције отуђеног бирократског апарата, демографски опстала, и показала привредну виталност, могу бити добар путоказ у раду на оживљавању опустелих сеоских средина и њиховом развоју. Предуслов за то је да држава то препозна као стратешки циљ и делује у том правцу, што се још увек није десило.

Сеча Река, село у општини Косјерић, је демографски и привредно опстало и поред вишедеценијске небриге државе о руралним подручјима.¹ То село је, као и друга села у општини Косјерић и у Златиборском округу у целини, брдско-планинског типа. Његова историја је дуга, што потврђују и материјални и писани извори. Први помен садашњег имена села налази се у османским катастарским пописима из 1476. године.² С обзиром на то да се ради о топониму чије је словенско порекло јасно, нема никакве сумње да је оно под тим именом постојало и у средњо-вековном периоду српске државности.³ Трагови организованог људског живота на подручју Сече Реке сежу и у античку прошлост. Археолошка сондирања терена, без детаљнијих истраживања, открила су остатке материјалне културе које припадају римском наслеђу.⁴ О становништву које је село тада насељавало и његовом пореклу не зна се ништа поуздано, управо због лимитираних ресурса који су онемогућили да се обаве потпуна археолошка истраживања. Климатске и теренске особине Сече Реке упућују на закључак да је основно занимање становништва

¹ Изворни облик имена села, који се од становништва и данас употребљава, је Сијеча Ријека. С обзиром на то да се село налази у ијекавском говорном подручју у западној Србији, име у ијекавској варијанти се може сматрати за правилно. Екавска варијанта имена села, „Сеча Река“, настала је и почела да улази у службену употребу тек шездесетих година двадесетог века, чиме је пракса службене употребе екавског наречја у Републици Србији заживела и у њеним ијекавским подручјима.

² А. С. Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије*, 1, Чачак 1984, 31–32.

³ Н. В. Радосављевић, *Сеча Река у народним предањима и историјским изворима XV–XVIII века*, Гласник. Историјски архив Ваљево 30 (1996) 66.

⁴ Истраживањем археолога Народног музеја у Ужицу дошло се до откривања античких некрополи и кулних места на локалитету данас познатом као „Лучића гробље“. Надгробни споменик у облику коцке, са римским иконографским елементима (рељефи две личности, вероватно мужа и жене), датиран је у трећи век. На основу рељефно приказаних ликова, закључено је да је припадао некој имућној личности, што посредно говори да је ту могло бити и веће насеље, или аграрни посед. Љ. Мандић, *Античке некрополе југозападне Србије*, Ужице 2015, 46–47.

села увек била пољопривреда, пре свега сточарство, уз нешто мање заступљену ратарску производњу, за коју су најбољи услови постојали у њеној речној долини. Воћарске културе ће тек у 19. веку постати значајније заступљене. Поред високог брдског терена, карактеристика овог села је и велики број бујичних водених токова. Само на три километра дужине, у реку Сјечицу слива се 17 мањих река и потока, који никада не пресушују, због чега су имали улогу покретачке снаге када је реч о воденицама и ваљарицама. У таквим условима био је заступљен и риболов. Добра пошумљеност листопадним дрветом (буква, цер, хрст, граб), као и четинарима у вишим сферама, пружала је могућност опстанка бројних врста дивљачи, што је секундарно, кроз стално заступљен лов, био додатни извор за исхрану становништва. Такође је био могућ и развој пчеларства, што је традиција коју је затекло османско освајање, и која се одржала до данас.

Становништво Сече Реке које је сада насељава по етничкој припадности је српско, али није аутохтоно. У време Велике сеобе Срба 1690, простор Ужичке Црне Горе⁵ био је демографски испражњен. Тадашње становништво те области, чији је идентитет био сличан српском косовско-метохијском, иселило се на север, на простор под влашћу Хабзбуршке монархије.⁶ Од тада, у дугом временском периоду, Ужичку Црну Гору насељава српска досељеничка струја из претежно херцеговачких области, која је формирала и садашњу слику општине Косјерић, самим тим и Сече Реке. Антрополошке карактеристике, наречје, слојеви језичког памћења, обичајна пракса, начин испољавања религиозности, и друге особине из свакодневног живота, то у потпуности потврђују.⁷ Разлика између Ужичке Црне Горе и источнохерцеговачких области у том погледу готово да не постоји. За разлику од Ужичке Црне Горе, на обнову становништва у другом делу Ужичког округа (Рујно–Златибор) је, поред

⁵ *Ужичка Црна Гора*, назив за северни и североисточни део некадашње Ужичке нахије, касније Ужичког округа. Ужичка Црна Гора обухвата простор северно од града Ужица, Лужничку долину, највећи део околине Пожеге, и простор омеђен планинама Јеловом Гором, Повленом и Маљеном. Централни део Ужичке Црне Горе је данашња општина Косјерић.

⁶ Депопулација тог простора у време Великог бечког рата била је потпуна. Љубомир Павловић наводи да се у Србији „неће скоро наћи области која је сиромашна у старим породицама као Црна Гора“. Павловић само једну породицу, Сандиће из Радановаца сматра „староседелачком“, што је свакако претерано, али је њихов број био изузетно мали, и оне су брзо примиле идентитет херцеговачких досељеника. Љ. Павловић, *Ужичка Црна Гора*, Српски етнографски зборник XXXIV, Насеља и порекло становништва 19, Београд 1925, 42.

⁷ Исто, *passim*.

херцеговачке, утицала и струја из Рашке области и Старог Влаха, па се међу њима уочава одређена разлика.⁸ Карактеристика садашњег становништва општине Косјерић је његова постојаност. Нема нових досељеника у значајнијем броју, нити масовног одсељавања иако је, услед свеопштег демографског пада Србије, број становника смањен.

По завршетку Првог светског рата 1918, Сеча Река је, са околним селима, претрпела велике демографске губитке, економски је исцрпљена и потпуно опљачкана од окупаторске аустроугарске војске.⁹ У тадашњој општини Сеча Река, која је обухватала дванаест села, од приближно 2.500 становника погинуло је или умрло њих 773, углавном најспособнијих мушкараца, на којима је почивала привреда села. Многи су животе изгубили у биткама Четвртог пешадијског пука „Стефан Немања“, посебно на Гучеву и Крстацу, а био је велики број рањених па потом заробљених, који су умрли у заробљеничким логорима Аустроугарске услед недовољне медицинске неге и ширења тифуса. Међутим, у периоду између два светска рата Сеча Река се постепено демографски и привредно опоравља. У њој се налазила за тадашње прилике добро опремљена основна школа, парохијска црква, а била је и општинско средиште са основним службама које су биле неопходне становништву у свакодневном животу. Важан привредни чинилац тада је била „Сечоречка штедно-кредитна задруга“, која је, поред задружне, имала и банкарску улогу, и значајно помагала развој села. У селу је постојало пет продавница мешовите робе и магацини за откуп пољопривредних производа на велико. Поједине кафеџије у селу, које су имале могућност смештаја гостију, покренули су и развој туризма.¹⁰ У селу је изграђен и „Дом за свештеничке удовице и сирочад“, на локалитету „Бањица“, поред извора за који се сматрало да има одређена лековита својства.¹¹ Напредак је био базиран на снажној аграрној бази и демографској обнови.

Нове тешке последице су донели Други светски рат и немачка окупација. Развој села поново је прекинут. Бројни мобилисани припадници Југословенске краљевске војске из Сече Реке су погинули или заробљени.

⁸ У ранијој кнежини Рујно, која обухвата шири простор Златибора, опстало је више старих породица. Структура досељеника слична је оној у Ужичкој Црној Гори, с тим што је више заступљена старовлашка струја, као и досељеници из области Ибарског Колашина. Љ. Мићић, *Златибор*, СЕЗ XXXIV, Насеља и порекло становништва 19, 254–256.

⁹ Поред сталних реквизиција хране, из кућа су одузимани метални предмети, а са нове цркве однета су и три црквена звона.

¹⁰ *Вересијска књига кафеџије Недељка М. Радосављевића из Сече Реке*, passim.

¹¹ Остаци темеља зграде, која је после 1945. срушена, а материјал искоришћен у друге сврхе, видљиви су и данас.

Разорне последице на село прво су оставиле борбе у време постојања партизанске Ужичке републике 1941. године. Међутим, на Сечу Реку најтеже се одразила битка између Пожешке бригаде Југословенске војске у отаџбини на једној, и јединица Вермахта и Љотићевог Српског добровољачког корпуса на другој страни, до које је дошло 23. септембра 1943. године. У овој бици немачке и колаборационистичке јединице су потпуно уништене. Захваљујући присебности команде Пожешке бригаде, мртви непријатељи су склоњени¹², па није било масовног стрељања становништва из одмазде, јер је надлежна немачка команда претпостављала да је део њихових војника заробљен и жив. После неколико дана, село је од немачких снага у потпуности запаљено, изузев зграде Задруге, у којој су биле смештене избеглице из Словеније, старе и нове цркве, и школских учитељских станова, на којима је ватра брзо угашена. Сви привредни објекти и школа такође су изгорели. Опоравак од таквог удара није био брзо могућ.¹³

Обнова села је почела по завршетку Другог светског рата, али за разлику од времена после 1918, нова комунистичка власт је имала сасвим другачији приступ томе, што ју је у великој мери отежало. Рата више није било, што је био основни предуслов за обнову, али су мере нових власти, које су биле у потпуној супротности са дотадашњим начином живота села, од обичајног права до привреде, проузроковале низ аномалија, и негативно се одразиле на привредну активност села и живот у њему.

Последице такве политике биле су бројне. Све време, од 1944. до данас, трајало је постепено гашење важних привредних субјеката и општинских служби, што је ометало свакодневни живот становника села. Континуитет је једино опстао у пољопривреди, основној делатности за највећи број становника, и то не због одлука власти, већ због дотадашњег наслеђа и начина привређивања. Село је успело да опстане и да демографски, и поред смањеног наталитета, не падне испод границе која угрожава његов опстанак. То, међутим, није био резултат стимулативних мера државе или локалне самоуправе, већ ангажовања његових

¹² Већи број од 43 погинула Немца или припадника СДК сахрањен је на дно речних токова у ноћи после битке, уз општу мобилизацију становништва које је санирало њено подручје, и скренуло реке у воденичке јазове. Забележено по казивању пок. Милана Максимовића из Сече Реке, припадника Црногорске бригаде и учесника битке.

¹³ Забележено по казивањима учесника и сведока тих догађаја, пок. Милана Максимовића, Радована Обреновића, Милоша Лазића и других. Сви су становници Сече Реке и учествовали су у санирању терена после битке.

становника и тренутних привредних околности. За разлику од источне и југоисточне Србије, где опоравак бројних села више није могућ, западни део Србије још увек није по том питању неповратно угрожен, али пасивност државе у подстицајима да села у том подручју опстану их држи на нивоу са кога је тешко кренути у даљи развој. Чиниоци који су Сечу Реку учинили одрживом заједницом, са структуром становништва која је претрпела нов демографски удар деведесетих година двадесетог века, највише због смањеног наталитета, су следећи:

Уређена је путна мрежа. Село се налази на путу од државног значаја, који још увек није потпуно завршен, а спаја Косјерић са Бајином Баштом и долином Дрине. Поред тога, велики део некатегорисаних путева у селу је асфалтиран, или су урађени квалитетни макадамски насипи до удаљенијих тачака.¹⁴

Село има уређене водоводне мреже, једну велику, централну, на коју су прикључени и велики потрошачи, попут основне школе, и више мањих водовода, који покривају његове поједине делове.¹⁵

Нисконапонске електричне мреже у селу су потпуно реконструисане у времену од 1978. до 1991, и издржале су пробу сурове зимске климе и великих поплава.

Телекомуникације: телефонски саобраћај успостављен је педесетих година 20. века. Аутоматска телефонска централа инсталирана је 1980. године. У овом тренутку, село је покривено квалитетним 3Г и 4Г сигналом мобилне телефоније.

Општински центар Косјерић је од центра Сече Реке удаљен само шест километара, што додатно доприноси лакшој комуникацији са окружењем и бољим условима живота.

Највише радова на инфраструктури села урађено је осамдесетих година 20. века, у време које је за тадашњу југословенску економију било најбоље од Другог светског рата. Уз већу отвореност привреде према свету, добру демографску слику и запосленост, лакше су се издвајала средства за поменуте пројекте. Међутим, чак ни у том времену, када су могућности биле знатно веће, улога државе (не и локалне самоуправе) у развоју овог села, као и других села у западној Србији, била је готово симболична. Изградња инфраструктуре највећим делом је финансирана специфичним моделом, односно партиципацијом заинтересованих становника и локалне самоуправе (Општина Косјерић) у односу 50:50%. Месна заједница Сеча

¹⁴ *Годишњи извештаји о раду*, Архива Месне заједнице Сеча Река 1986–1992.

¹⁵ Исто.

Река је тада располагала значајним новчаним средствима, прикупљаним петогодишњим месним самодоприносима (2% од зараде запослених, 1% од пензионера, 2% годишњег катастарског дохотка од пољопривредних домаћинстава). У време расписивања самодоприноса 1988, преко 300 становника Месне заједнице Сеча Река било је у радном односу у различитим предузећима и установама. Та средства, која су доспевала сваког месеца, трошена су наменски управо на развој инфраструктуре. И привредни субјекти у општини су, из разлога друштвене одговорности или због сопствених интереса, помагали такве подухвате. У кризни период деведесетих година 20. века село је ушло са добром инфраструктуром, а највећу заслугу у том послу имао је волонтерски рад Скупштине и Савета Месне заједнице Сеча Река, пре свега њихових председника, јер је професионални службенички апарат био сведен на само једног запосленог, секретара Месне заједнице са средњом стручном спремом.¹⁶

Као и већина села у општини Косјерић, Сеча Река је, када је у питању привредна структура, као основну делатност имала пољопривреду. С обзиром на то да се не налази на главним магистралним путним правцима, ни у непосредној близини туристичких дестинација, попут Златибора, Таре или Дивчибара, ослонац на туризам као привредну грану у значајнијој мери није постојао. Седамдесетих и осамдесетих година 20. века Сеча Река је постала једно од села у коме је почео развој сеоског туризма. Године кризе деведесетих су тај развој пресекле, иако је једном броју домаћинстава, која су имала све потребне услове, то био значајан извор прихода. И административне препреке које су пред њих постављане допринеле су гашењу те добре идеје, која тек крајем прве деценије 21. века поново добија на актуелности, али у другим селима општине Косјерић (Скакавци), и са измењеним садржајима у понуди.

Атрактиван и оригиналан садржај туристичке понуде била је и манифестација „Чобански дани“, одржавана сваке године у првој половини јула на брду Град изнад Сече Реке, на којој се окупљало и по више десетина хиљада људи. То је била добро осмишљена презентација старих вештина и заната, спортских дисциплина (чобански вишебој), старог народног певања и атрактивног избора најлепше чобанице. Туризам у општини Косјерић је, захваљујући тој манифестацији, постао видљив, како због оригиналности садржаја, тако и због локације, а број странаца који су је посећивали је растао. Међутим, када је та

¹⁶ *Записници са састанака Савета Месне заједнице Сеча Река и Скупштине Месне заједнице Сеча Река, Архива Месне заједнице Сеча Река, 1986–1992.*

манифестација, која је послужила као пример бројним успешним садржајима у Србији, измештена у град Косјерић, у великој мери је промењена њена концепција. Оригиналноста је изгубљена, а финансијски ефекти промене нису били значајни.

У напретку села, тадашња државна управа није имала битног удела, што је делом условљено и чињеницом да су општине имале знатно шире ингеренције и изворне приходе него сада. Напротив, државне мере су у времену од 1945. до данас, биле прави институционални удар на село. Држава је низом мера своје неодговорне и отуђене квазиелите успоравала развој села и гасила важне институције, што је практично опструирало његов развој, а нека места одвело на ивицу гашења.

Када је реч о Сечој Реци на њу су се битно одразиле следеће мере:

Одузимање имовине (национализација). Општина Косјерић била је подручје ситног земљишног поседа, и аграрна реформа није била ширег обима. Међутим, одузимани су објекти у селу, попут магацина и трговачких радњи, кафана и радионица. Ти објекти пренети су у власништво државе или подржављене Земљорадничке задруге. Временом су пропадали и гашени, јер су били изложени конкурентнијим приватним угоститељским и услужним радњама, чији је рад поново дозвољен.

Задруга више није била заједница слободно удружених сељака, већ се постепено претварала у неуспешан државни привредни пројекат, заснован на нерентабилној производњи на малим земљишним површинама. Касније су готово све задруге на подручју општине Косјерић интегрисане у предузеће „Повлен“, које је опстајало захваљујући монополском положају у откуп и промету пољопривредних производа, и класичној трговини, делатностима које би задругама требало да буду секундарне. Сви објекти Задруге у Сечој Реци пренети су у власништво „Повлена“, а по ликвидацији те фирме имовина је изложена пропадању. Када је о власништву над њом реч, остала је у сивој зони, јер се и даље не може са сигурношћу рећи ко је власник.

Пример институционалне пљачке задружне имовине било је демонтирање фабрике за резање дрвне грађе и њено измештање. О томе где је пресељена и ко је донео ту одлуку нема трагова. Село које је тек почело да се опоравља од разарања 1943, није било у стању да заштити своју имовину од нових власти.

Већ је наведено да је пре Другог светског рата Сеча Река била средиште општине у Црногорском срезу¹⁷ Ужичког округа. У Општини,

¹⁷ Црногорски срез, данашња Општина Косјерић.

која је за то време имала репрезентативну зграду, биле су смештене неопходне општинске службе и жандармеријска станица. Матична служба у њој тада није постојала, јер је црквени брак био признат од државе, а матице су чуване у цркви у Сечој Реци. Реформама државне управе, образложеним потребом за смањивањем чиновничког апарата и ефикаснијим радом, средином педесетих година 20. века је почело укрупњавање општина, углавном у ранијим среским центрима.¹⁸ Тако је, уз неуспешне отпоре становника, угашена и Општина Сеча Река. Уместо Општине, установљена је Месна канцеларија са матичном службом, у којој су грађани могли да реше основна административна питања, али и нека друга, попут склапања бракова, добијања матичних извода и слично. Временом се њена улога углавном свела на матичну службу, која је угашена одласком последњег матичара у пензију 1984. Тако је основни сервис грађана, Општина, измештена у бивши срески и новоуспостављени општински центар, Косјерић.

У Сечој Реци је седамдесетих година 20. века почела са радом Месна заједница, чија је надлежност највећим делом била решавање комуналних питања, а прихватање њених одлука је добрим делом засновано на добровољној основи. Одређену улогу, без права на било какво одлучивање по тим питањима, имала је и у систему Цивилне заштите и Територијалне одбране. Месна заједница изнела је највећи терет изградње инфраструктуре села, а њене активности биле су бројне. Међутим, у доказивању намере да се смањи административни апарат, тадашња Скупштина општине Косјерић је првог фебруара 1992. расформирала „Стручну службу Месних заједница“ и угасила радна места секретара месних заједница, вероватно највише ангажованих и најпродуктивнијих радника које је имала.¹⁹ Многе активности су стале због тога, па је рад секретара месних заједница обновљен 1996. године. Од 2013, Месна заједница Сеча Река је, што се професионалног рада тиче, поново *de facto* угашена, јер је њен секретар повучен на рад на административне послове у Скупштину општине, а грађанима је као могућност комуникације с њим остављено само коришћење електронске поште. Тако је коначно урушен систем који је грађанима био на располагању на лицу места, а посредна комуникација са општинским апаратом не доноси увек добар резултат. У међувремену, чиновнички

¹⁸ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, 3, Beograd 1988, 341–342.

¹⁹ Решење о престанку радног односа секретару МЗ Сеча Река од 31. марта 1992. издато је незаконито и ретроактивно, са датумом важења од 1. фебруара те године. Акт у приватном поседу.

апарат СО Косјерић је увећан запошљавањем нових радника по критеријумима који нису били засновани на реалним потребама.

У послератном периоду, Сеча Река је имала пошту, која је радила шест дана у недељи, са значајним обимом посла и четири запослена службеника. Пошта је, преко Поштанске штедионице, имала и функцију банке. Године 2007, такође уз образложење да се врши рационализација пословања предузећа, пошта у Сечој Реци је издата под закуп, при чему је њено радно време сведено на три дана у седмици. Та мера једног јавног предузећа, које је показало врхунску неодговорност у погледу подршке оживљавању села, имала је масовне размере. Није вредело ни подсећање да Поште Србије нису приватно власништво, чији власник може да до пренапрегнутости смањује број радника и гаси радна места у циљу што већег профита. У овом случају заказала је друштвена одговорност једног од кључних јавних предузећа када је реч о поправљању квалитета живота у сеоским срединама. Заправо, био је то још један удар државе на преостале виталне оазе у руралним областима Србије. У садашње време, исто предузеће маркетиншки отвара „нове“ поштанске шалтере у срединама где их је угасило, али се рад поште у Сечој Реци није вратио на стање као пре 2007. године.

Школа у Сечој Реци опстала је као осмогодишња, мада је реорганизацијом школске мреже интегрисана у Основну школу „Мито Игумановић“ из Косјерића, и сада постоји као издвојено одељење. Та мера није утицала на рад саме школе.

За јавни превоз на подручју општине Косјерић било је задужено предузеће „Ракета“ из Ужица. Сеча Река била је покривена линијама које су омогућавале одлазак и повратак запослених, као и ученика који су средњу школу похађали у Косјерићу или Пожеги. Одласком „Ракете“ под стечај и њеним гашењем, јавни превоз практично је престао да постоји. Ни држава ни Општина нису предузеле мере да се то превазиђе.

Чак и у таквим околностима, Сеча Река успела је да покрене низ активности које осигуравају њен одрживи развој, без икаквог ослонаца на услужним делатностима. Одрживи развој села заснован је на пољопривреди. Она је, услед тржишних захтева, временом битно променила структуру. Од мешовите производње екстензивног типа, већина домаћинства прешла је на интензивну воћарску производњу малине, делом и купине, уз мањи удео ратарства и сточарства које је, и поред добрих услова за његов развој, опстало са десеткованим сточним фондом. Производња малине на том простору присутна је још од 19. века, да би нагло ширење засада уследило од седамдесетих година 20.

Плантажно гајење малине

века. Упоредо са интензивирањем производње малине, променио се њен сортни састав. Домаће сорте мање родности, али веће отпорности на сушу и болести су истиснуте („ваљевка“), а уведене су нове сорте „виламет“, „микер“ и, у последње време, „полка“. Интензивно гајење малине одвија се у повољним климатским условима. Међутим, висок терен не омогућава увек увођење система за наводњавање „кап по кап“. Од мањих засада површине 10–20 ари, прешло се на плантажне засаде величине и до неколико хектара. Производња малине на подручју Сече Реке у просеку износи око 3.000 тона годишње, што је приближно 2,5 тоне по становнику. У Сечој Реци подигнуте су четири веће и више мањих хладњача, које су активне у време откупа малине, купине и шљиве.

Малина је извозни производ, чија је цена последњих година опстала на високом нивоу, што је омогућило пристојну зараду и појачало интерес за живот на селу. Девизни прилив државе од извоза малине и купине је, у зависности од године, између 250 и 300 милиона евра. Међутим, сама држава њеним произвођачима није много помогла. Напротив, у последњих тридесет година створени су картели откупљивача, који су берзанским манипулацијама често успевали да цену малине драматично оборе, због чега су њени засади на подручју западне Србије више пута уништавани, да би потом били поново сађени. Новац је из разних послова, некад нејасног порекла, преусмераван у изградњу хладњача, примарних за прихват рода чији су произвођачи били принуђени да га одмах испоруче, јер се ради о производу који захтева складиштење непосредно по брању. Различита удружења власника хладњача и сада послују нетржишно, и путем неформалних али чврстих спрега са државним предузећима и парадржавним институцијама које у производњи немају никакву улогу, онемогућавају конкуренцији да уђе на то подручје и понуди бољу цену. О томе колико је уносан посао у питању, показује и чињеница да пререгистрацију делатности и улагање у хладњаче врше и фирме којима то није била основна делатност.²⁰ Тако се стварао екстрапрофит уз минимална улагања, а најмању зараду имали су непосредни произвођачи. Незадовољни откупном ценом и створеним монополимa, они су у више наврата на протестним окупљањима изражавали своје незадовољство. Уместо да на то одговори регулисањем услова на тржишту који би били једнаки за све, отуђени државни апарат је одабрао да подржи картел откупљивача, а на сељаке је чак слата и жандармерија, која једино захваљујући здравом разуму претпостављених није интервенисала.²¹ Противградна заштита је готово непостојећа. Држава је 2016. преполовила новчане накнаде за стрелце на противградним станицама (са осам на четири хиљаде динара месечно), и они су због тога одустали од тог и раније слабо плаћеног посла. Због неколико стотина хиљада динара наводне уштеде, градом је 2016. уништен скоро цео род малине. Велики број малињака био је осигуран и штета је наплаћена, али је изостао пласман значајне количине малине на страна тржишта и девизни прилив.

²⁰ Неколико хладњача, помоћу којих је оствариван монопол у откупу, изградио је „Хибрид а. д.“ из Београда, чија је основна делатност била производња и пласман семенског материјала.

²¹ Жандармеријски и други полицијски одреди слати на сељаке у протесту нису били са локалног подручја, већ из удаљених центара.

Локална самоуправа није у могућности да знатније помогне селима на свом подручју. Стална тежња ка централизацији и преусмеравање средстава условили су да држава у инфраструктуру улаже минимално. Средства локалне самоуправе временом су већим захватањима све више умањивана. Садашње стање општине Косјерић је пример како држава својом политиком опструира развој успешних средина, а њихова средства преусмерава у неком другом правцу. У општини Косјерић, са 14.000 становника, само по основу Пореза на додату вредност (ПДВ), држава остварује приход од око две милијарде динара, а повраћај који изврши општини је више него скроман, и износи око 13.000.000,00 динара. Таква диспропорција се правда чињеницом да се средства распоређују по броју становника и исказаним потребама градова и општина, а не по томе где су и у ком износу остварена. Систем тако подстиче очекивања средина које нису успешне за приливом средстава која су незарађена, чиме им се чини лоша услуга јер се ствара слика да се и не мора радити, и да ће и нерад бити награђен, док је рад практично кажњен. Солидарност у држави треба да постоји, како би се срединама које су у тешким економским проблемима помогло да из њих изађу покретањем различитих послова, али не и бесконачним коришћењем средстава узетих од других.

И поред показане виталности у неповољним условима, и одрживости развоја који је на примеру Сече Реке видљив, бројне су чињенице које указују на то да без подстицаја државе и предвидивости развоја пољопривредне производње и пласмана производа, такве средине брзо могу постати проблем, јер имају веома осетљиву привредну структуру. Ослонац на само једну врсту интензивне производње (малина), одразио се на све друго: најплодније површине, које су одувек биле њиве, претворене су у малињаке, друге воћарске културе су занемарене јер нема ни заинтересованих откупљивача, а сточарство је сведено на производњу за сопствене потребе. Због тога није тешко закључити да би нови пад цена малине на светском тржишту, или услед нетржишног деловања различитих картела откупљивача и парламентарних организација, довео до уништавања малињака, како старих тако и тек посађених, који још увек нису дошли до пуног рода. Рањивост засада услед небриге државе око противградне заштите само повећава ризике у производњи. Појава болести малине услед продаје и сађења садног материјала чији је корен инфициран, такође све засаде доводи у опасност. Фитосанитарна контрола од стране надлежних инспекцијских служби потпуно је затајила.

Ослонац развоја села на само једној култури дугорочно није одржив, а подстицаји за друге видове производње су добрим делом изостали, или стижу прекасно. А могућности за то постоје. Сеча Река је, као еколошки здрава средина, погодна за покретање производње здраве хране, посебно повртарских култура које су готово потпуно потиснуте, а гајене су још у 19. веку, вероватно и раније.²² Ревитализација воденица-поточара и покретање њиховог рада такође би могли бити не само производни, већ и туристички потенцијал. Њих на подручју Сече Реке још увек има у сталној употреби (шест), а много више је запуштених, али још увек очуваних. Да се о њима некад мислило у стратешком смислу, говори и чињеница да је 1989. за њихову обнову била заинтересована војска, која је дала новчану помоћ власницима очуваних објеката те врсте. Производи које би власници воденица могли да понуде тржишту на један нов, маркетиншки допадљив начин, су интегрално пшенично брашно, као и кукурузно брашно од сортног, а не хибридног, белог кукуруза (*Zea mays*). У Сечој Реци је у последње три деценије изграђено неколико рибњака. Иницијативе су биле појединачне, и углавном успешне. У њима се, у здравој води, производи калифорнијска пастрмка која лако налази пут до купаца. Међутим, већи подухвати ове врсте спречени су потпуно необјашњивим односом државе према воденим токовима. Док су власници већих рибњака били суочени са захтевима да прибаве различите дозволе за изградњу и стављање у функцију таквих објеката, уз неизбежну водопривредну сагласност, бројни потоци су преусмеравани у цевоводе који их воде до већих засада малине. Одвођење воде са речних токова вршено је самоиницијативно и без икаквих дозвола, чиме је производња рибе била угрожена. Један од већих инвеститора је, после изузетно сушне године (2012) када се суочио са тим проблемом, одустао од рада.

Поновно оживљавање воћарске производње у великој мери би било могуће стављањем у пун погон фабрике „Будимка“ у Пожеги, која је откупљивала и прерађивала велике количине воћа са подручја Златиборског и Моравичког округа. Производња старих сорти јабука и крушака, још увек местимично очуваних, може бити интензивирана уколико би се применила савремена агротехника, уз њихово калемљење на ниске („кржљаве“) подлоге типа П 2, чиме би била омогућена њихова

²² Стојан Обрадовић истиче интензивно гајење следећих повртарских и ратарских култура: хељда, кромпир, крупник, овас, пасуљ, купус, лук, цвекла, паприка, ротква, блитва. С. Обрадовић, *Описаније окружја ужичког*, Гласник Српског ученог друштва X (1858) 33–34.

Рибњак на реци Тмуши

лакша обрада и повећан принос. Узгајање шљиве никада није замрло, али је остала недовољно искоришћена могућност производње ракије са заштићеним географским пореклом. Дестилерија „Зарић“ у Косјерићу, која је наследила лиценце које је имао „Повлен а. д.“ је успела да у томе достигне изузетно висок ниво, али она још увек није у могућности да преузме све количине ракије које користи за сировинску базу, нити оне у потпуности одговарају високим стандардима које је поставила. На том примеру видљив је недостатак стручне пољопривредне службе, која би својим саветима допринела да се произведе воће високог квалитета, које фабрике попут поменуте дестилерије захтевају.

За сточарску производњу од великог значаја је била фарма предузећа „Повлен а. д.“ на брду Град изнад Сече Реке. Реч је о субвенционисаном пројекту, који је у великој мери утицао на поправљање расног састава оваца на подручју западне Србије, што му је била основна намена. Селекцијом мерино расе и сјеничке праменке добијен је нови сој, који је давао више меса и квалитетнију вуну. Основно стадо

имало је преко 350 грла, а производња јагњади је била преко 500 грла годишње. Нови објекти фарме, изграђени 1986, са сопственим изворима воде, спадају у најсавременије у Србији. Међутим, фарма је угашена са постепеним гашењем предузећа „Повлен а. д.“, и више никада није прорадила. Обнова те фарме подстакла би и обнову сточарске производње, а њени објекти омогућавају вишеструку намену. До тога, међутим, није дошло.²³

Сеча Река има драгоцено духовно и културно наслеђе, што је такође ресурс који би уз већу подршку државе утицао на развој туристичке делатности. Део тог наслеђа јединствен је у ширим оквирима. Већ је напоменуто да су на подручју села извршена почетка археолошка истраживања и сондирање терена. Постоји више локалитета чија старост још увек није позната, али по својим димензијама које се називу јасно је да се ради о већим објектима. Становници села већину њих сматрају за црквешта, што није искључено имајући у виду оријентацију објеката (исток–запад) и њихове димензије, али се не може искључити и постојање више археолошких слојева. Њиховим истраживањем, откривањем и конзервирањем, античко и средњовековно наслеђе постало би значајан део туристичке понуде.

Очувани споменици из времена ратова Србије за ослобођење и уједињење (1876–1918), кенотафи познати под локалним називом „биљег“ (белег) или као „крајпуташи“, такође су драгоцена баштина. Ради се о споменицима подигнутим војницима погинулим далеко од родног краја. Само на простору Сече Реке сачувано их је 82, од којих четрдесет у црквеној порти, делом смештеним у лапидаријуму налик собраницима а делом око старе цркве. А у општини Косјерић има их преко триста. Ти споменици, изузетна места сећања на значајне догађаје из националне историје, су углавном лоцирани поред главног и локалних путева. Правили су их локални мајстори каменоресци од кречњачког камена, у који су, поред имена и презимена, уклесивали и целокупну биографију погинулог, која је укључивала и припадност јединици, чин, место погибије, као и чланове породице које је оставио за собом. Споменици су бојени бојама дугог трајања (углавном плава, жутозелена и циглацрвена), које су временом услед атмосферских утицаја нестале. Део споменика је имао и дрвене надстрешнице. На споменицима војницима скоро увек је на једној од бочних страна уклесана пушка, а на споменицима

²³ Подаци добијени теренским истраживањима и увидом у Архиву предузећа „Повлен а. д.“ за период од 1986. до 1990.

официрима сабља.²⁴ Остаци боја на њима још увек су видљиви. Део споменика који се налазе у црквеној порти рестаурирали су студенти *Академије СПЦ за уметности и конзервацију*. Тај успешан подухват указује на то да би се исто могло урадити и са осталим споменицима у целом селу, уз изградњу мањих металних надстрешница које би спречавале атмосферске утицаје, и табле на којима би писало о којим споменицима и из ког периода је реч. То оригинално наслеђе западне Србије, веома присутно у Сечој Реци, тако би уз мала улагања постало видљивије и било трајно сачувано, а село препознатљиво по њиховом чувању.

Стара црква брвнара, посвећена Св. великомученику и победоносцу Георгију из 1812, један је од најуспелијих градитељских подухвата те врсте у Србији. Црква је саграђена на месту старије, спаљене 1805. од припадника османске војске из ужичког града. Њена потпуна обнова извршена је 2012, када је прослављана двестагодишњица изградње. Храм

Стара црква (1812)

²⁴ Н. В. Радосављевић, *Споменици крајпуташа у Сечој Реци*, Ужички зборник 24 (1995) 211–232.

изузетне лепоте, чија је унутрашњост такође веома репрезентативна, јер садржи низ изванредних детаља рађених у дрвету, попут полијелеја и столова, као и царске двери које су дело мајстора Симеона Лазовића, поред основне, верске намене, драгоцен је историјски споменик који већ сада привлачи велики број људи.²⁵ Црква је најстарији објект у општини Косјерић. Поред старе је, у времену од 1900. до 1924, саграђена и нова црква, позната по изузетним рељефима са именима погинулих војника у ратовима за ослобођење и уједињење 1912–1918, и рељефном фреском „Српска мајка“, које је урадио академски сликар и вајар, а у време Првог светског рата сликар Врховне команде Српске војске, Михаило Миловановић.²⁶

Зграда Основне школе из 1887. такође је репрезентативна, а у време настанка била је већа чак и од зграда неких гимназија. Реновирана је у потпуности 2000, поводом прославе 150 година постојања школе у Сечој Реци. Унутрашњост је савремено опремљена. Пратећи објекти школе (нова зграда, простор ђачке кухиње и трпезарије, Дом културе) омогућавају да се развијају и различити наставни и друштвени садржаји.²⁷

Стари *Дом Сечоречке штедно-кредитне задруге* је напуштен и руиниран, а налази се управо између школског комплекса и старе и нове цркве. До 2012, његова темељна обнова била је предвиђена планом СО Косјерић, али су после тога измењени приоритети. Његовим реновирањем створили би се услови за обнову и проширење туристичких капацитета, на битно другачијој основи од оне из осамдесетих година 20. века. Постоје идеје да се у згради формира музејска збирка сеоског задругарства, а простор који има омогућава реконструкцију живота села у међуратном и послератном периоду. Добра опремљеност школе, репрезентативна здања старе и нове цркве, низ археолошких локалитета, споменичко наслеђе, близина општинског центра, пружају могућност организовања различитих летњих школа, студентских кампова, семинара, са квалитетно испуњеним временом за учеснике, смештене у домаћинствима која би тако поново покренула своје туристичке капацитете. Са историјским наслеђем које има, Сеча Река би брзо постала шире препознатљива, а поменуте летње школе, кампови и радионице, организоване уз подршку научних института, универзитета, регионалних и локалних установа културе, трајно би заживеле. Локална самоуправа

²⁵ Исти, *Црква брвнара у Сечој Реци, друго, допуњено издање*, Ужице 2012, 42–70.

²⁶ Исти, *Летописне белешке проте Новака Милошевића*, Ужички зборник 25–26 (1997) 268–273.

²⁷ Исти, *Школа у Сечој Реци, сто педесет година трајања*, Косјерић 2000, 49–52, 98–96.

Стара Основна школа (1887)

брзо би препознала значај тога, јер је већ подржавала такве акције, али остаје отворено питање шта би урадила држава.

У овом раду изнета су нека виђења аутора о томе како је Сеча Река опстала као одржива заједница. Она су заснована на изворима првог реда, теренским истраживањима и личном искуству. Иако је у западној Србији, посебно у Златиборском округу, већи број села показао виталност и опстао упркос изостанку озбиљне подршке државе, на ширем плану (Република Србија) се статистички ради о изузецима. Да је у питању стицај околности, а не резултат смишљене и плански реализоване државне политике према селу, показује и други пример, такође из Општине Косјерић. Село Ражана, на магистралном путу Косјерић–Ваљево и прузи Београд–Бар, демографски једва опстаје, и поред тога што је имало привредне субјекте који су Сечој Реци нису постојали (самостална Земљорадничка задруга, Кланица, Фабрика инстант сокова). Слика тог стања је Основна школа Ражана, која је због малог броја ученика од осмогодишње сведена на четворогодишњу, и у којој наставу изводе само

два учитеља. Осамдесетих година 20. века, Сеча Река и Ражана су имале приближно једнак број становника, а број ученика у школи у Ражани био је нешто већи него у Сечој Реци. Такво поређење потврђује да Сеча Река није никакво правило у политици државе према селу и његовом развоју. Конфузија у санирању речних водотокова у поплавама које су целу општину Косјерић, а посебно Сечу Реку, задесиле 2014, и изостанак противградне заштите 2016, само су неки опомињући примери шта све треба мењати да би развој српског села, тамо где је још увек могућ, имао континуитет, а нове генерације налазиле интерес за опстанак и рад у својој средини.

Nedeljko V. RADOSAVLJEVIĆ

**SEČA REKA,
AN EXAMPLE OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF A VILLAGE
(a rule or an exception)**

Summary

Seča Reka is a village of hilly-mountainous type in the Kosjerić municipality. It has been inhabited in continuity since Antiquity. Owing to its relief and continental climate, the economy of the village is based mainly on agriculture. Cattle breeding was the main activity of the population, while crops were cultivated mainly near river flows, in the valley where there is today the central part of the village. The village suffered great demographic and economic losses during the Balkan Wars and the two world wars. In the inter-war period, the village was a municipal centre, with developed agricultural production, trade in agrarian products and wood processing. The Savings-Credit Cooperative also gave a contribution to development of the village – in addition to the then customary activities of a farming cooperative, it had the function of the local development bank. The village was burnt down in World War II and the recovery ensued in new social circumstances. This period featured gradual abolishment of state institutions, nationalisation and liquidation of economic entities, as well as a change in the production structure. The survival and prosperity of the village now relied on successful fruit production, notably of raspberries, while other agricultural branches were neglected. Visible economic recovery, and thus the demographic survival of the village, was not accompanied with appropriate government measures. Thus, the sustainability of its development depends almost exclusively on one culture (raspberries), which why it is highly vulnerable. The measures that would contribute to more certain development of the village, along with a clear support of the state, include the widening of the production basis, primarily in terms of the production of healthy food and its processing, as well as revitalisation of the extinguished tourist capacities, where precious spiritual, historical and cultural heritage can play a significant role.

Keywords: Serbia, Seča Reka, state, municipality, village, economy, agriculture, sustainable development, prospects.

